Araştırma Makalesi – Original Article

Osmanli Ordusundaki Sağlik Hizmetlerine Dair Bazi Bilgiler*

Some Information About Health Services in the Ottoman Army

Bülent Çelik[i]

[i]Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, https://orcid.org/0000-0002-3882-7877

ÖZ

Tarihin her döneminde insanın karşılaştığı sağlık sorunları, sıradan bireyleri ve devlet adamlarını çareler aramaya yöneltmiştir. Zaman zaman tarihte yaşanan büyük salgınlar milyonlarca insanı öldürürken, geride kalanlar zaman içerisinde bu hastalıklarla nasıl mücadele etmeleri gerektiğini buldular. Başlarda çok ilkel ve bir o kadar da sıhhi olmayan yöntemler, çok da iyi eğitim almamış kişilerce yardıma muhtaç kişiler üzerinde denendi. Savaş meydanları bir nevi laboratuvar görevi gördü ve burada edinilen tecrübeler orduda görevli sağlık personelinin sonraları çok işine yaradı. Çalışmamız, Osmanlı ordusunda görevli askeri personelin seferler sırasında aldığı sağlık hizmetinin niteliğini anlamaya yönelik bir amaç taşımaktadır. Yaralı askerlere uygulanan tedavi yöntemleri, kullanılan ilaçların yapımı için gereken malzemelerin ne olduğu, Osmanlı sağlık personelinin niteliği ve karşılaştıkları bazı problemler; Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yapılan belge taraması ile elde edilen verilerin ışığında ele alınacaktır. Çalışmamızın yöntemi Osmanlı belgelerinin transkribe edilerek, konulara göre tasniflenmesi ve yorumlanmasına dayanmaktadır. Osmanlı sağlık sistemi ile ilgili farklı tasniflerde pek çok belge ve defter bulunmaktadır. Bu kaynaklardaki bulgulardan bazılarına çalışmamızda yer verilmiştir. İncelediğimiz arşiv kaynaklarında özellikle XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı ordusunda askeri personelde sunulan sağlık hizmetlerinin çağına göre oldukça yeterli olduğunu gözlemledik. Hem Kapıkulu ordusuna hem de Tımarlı Sipahilere yönelik hizmet veren hekim ve diğer sağlık personeli her zaman seferlerde yeterli sayıda mevcuttur. Bu personelin tıbbi müdahalelerde kullanacakları malzemelerin tedariki ile ilgili belgeler de arşivde karşımıza çıkmaktadır. Zaman içerisinde Osmanlı Devleti, özellikle hekimbaşılık kurumunun çalışmaları ile savaş alanlarındaki personeline daha verimli bir sağlık hizmeti sunmaya başlayacaktır. Ancak Osmanlı'da modern tıbbın doğuşu için XIX. yüzyılı beklemek gerekecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Sefer, Ordu, Cerrah, Savaş yaraları, Hastalıklar

ABSTRACT

Throughout history, the persistent health challenges and devastating pandemics faced by humanity have driven both ordinary individuals and statesmen to seek innovative medical solutions. In this context, battlefields historically functioned as vital laboratories where the practical experience gained proved invaluable for the development of military medicine. This study aims to investigate the comprehensive nature of medical care received by military personnel serving in the Ottoman Army during various campaigns. The research specifically examines the treatment methods applied to wounded soldiers, the procurement and production of essential medications, and the professional qualifications of Ottoman medical personnel, alongside the unique challenges they encountered. The methodology of this study is grounded in a rigorous document review of the Ottoman Archives, involving the transcription, subject-based classification, and detailed interpretation of numerous primary documents and official ledgers. Archival findings reveal that from the 16th century onwards, the health services provided to the Ottoman military were remarkably adequate and well-organized for their time. Expert physicians and health personnel were consistently present in sufficient numbers to support both the Sultan's Household Troops and the Timar-holding provincial forces during long-distance expeditions. Furthermore, the archives document a structured system for the procurement of medical materials necessary for surgical interventions. Over time, through the strategic coordination of the Office of the Chief Physician, the Empire significantly enhanced the effectiveness of battlefield medical care. However, despite these advanced traditional practices, the emergence of modern medicine within the Ottoman institutional framework would not occur until the 19th century.

Keywords: Ottoman Empire, Campaign, Army, Surgeon, Battle scars, Diseases

Lokman Hekim Dergisi 2026;16(2):486-496
DOI: 10.31020/mutftd.1886999
e-ISSN: 1309-8004
Geliş Tarihi – Received: 11 Şubat 2026; Kabul Tarihi- Accepted: 20.Nisan.2026
İletişim- Correspondence Author: Bülent Çelik< bcelik@adu.edu.tr>
Bu derginin içeriği Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License kapsamında lisanslanmıştır.

Giriş

Osmanlı Devleti özellikle II. Mehmed döneminde ve büyük ölçüde padişahın bilime olan saygı ve merakı nedeniyle bilim ve teknik alanında daha önce hiç olmadığı kadar yol almış ve başta askeri alan olmak üzere pek çok alanda önemli ilerlemeler kaydetmiştir. İstanbul ve Belgrad kuşatmaları, Eflak, Arnavutluk seferleri oldukça büyük askeri kayıplara yol açtığı bilinen faaliyetleri arasındadır. Yine I. Selim ve I. Süleyman dönemlerinde yapılan uzun ve büyük çaplı seferlerde yaralanan askerlerin bakımı ile ilgilenecek, sağlık hizmetleri konularında görev alacak sağlık personelinin varlığı bilinmektedir. Koçi Bey risalesindeki bir kayda göre III. Murad zamanında da orduda görevli ulufe alan 38 tabib ve cerrah bulunuyordu.[1] Osmanlı seferleri ilerleyen yüzyıllarda daha yıkıcı olmaya başladıkça seferlere katılan askeri personele sağlanan sağlık imkanları artmışa benzemektedir.

Osmanlı Devleti'nin erken ve klasik dönemlerinde tıp eğitimi, kurumsal akademik yapılar ile geleneksel pratik metodolojinin iç içe geçtiği bir sistem üzerine inşa edilmiştir. Hekim adayları; darüşşifalar ve tıp eğitimi veren medreseler gibi kurumsal yapıların yanı sıra, müstakil çalışan yetkin hekimlerin yanında usta-çırak hiyerarşisine dayalı, uygulamalı bir eğitim sürecinden geçerlerdi. Bu süreç, teorik bilginin klinik tecrübe ile harmanlandığı hibrit bir pedagojik anlayışı yansıtmaktaydı. Tahsilini başarıyla tamamlayan ve mesleki yeterliliğini icazetname adı verilen bir yeterlilik belgesi ile belgeleyen hekimler, sahip oldukları liyakat ve kabiliyet derecelerine göre devletin sağlık bürokrasisinde ordu tabibi, darüşşifa hekimi veya saray hekimi olarak istihdam edilme hakkı kazanırlardı. Bunun yanı sıra icazetli hekimler, kurumsal yapıların dışında kendi muayenehanelerini açarak veya geniş bir coğrafyada "gezici tabip" statüsüyle hizmet vererek, tababeti serbest bir meslek olarak da icra edebilme imkânına sahiptiler.[2-3] Özellikle tıp alanında öteden beri gayrimüslimlerin belirli bir ağırlığı bulunmaktadır. Saray'da padişahların sağlığı ile ilgilenen hekimlerin pek çoğu XVI. ve XVII. yüzyıllarda gayrimüslim tabiblerden oluşmaktaydı[ii].

Osmanlı devlet hiyerarşisinde Hekimbaşılık, tıp ilmine vakıf ve yüksek düzeyde akademik formasyon almış liyakat sahibi şahıslar arasından seçilen, sağlık bürokrasisinin en üst mercii olarak konumlandırılmıştır. Tıp eğitiminin medrese müfredatı sonrasında ihtisaslaşan bir alan olması hasebiyle, bu makama getirilen şahıslar doğal olarak ilmiye sınıfının bir parçası kabul edilmiş; ancak 1836 yılındaki idari dönüşümle birlikte bu sınıf dışından da atamalar yapılmaya başlanmıştır. Devlet protokolünde müstesna bir yere sahip olan hekimbaşıların tayin süreci, yüksek bir sembolizm içeren törenlerle tescil edilirdi. Erken dönemlerde sadrazam, ilerleyen süreçlerde ise Dârüssaâde ağasının nezaretinde gerçekleştirilen atama merasimleri, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren bizzat padişah huzurunda icra edilmeye başlanmış ve bu törenlerde hekimbaşına samur kürk giydirilerek görevi resmen ilan edilmiştir. Makamın görsel temsiliyetini ise "sancaklı" adı verilen özel bir aba ile tepesi eğik sarı çuha börk üzerine beyaz sarıktan oluşan özgün kıyafet kodları tamamlamıştır. Hekimbaşılık makamı, taşıdığı yüksek itibarın yanı sıra, hükümdarın sağlığından doğrudan sorumlu olunması hasebiyle ağır bir siyasi ve hukuki mesuliyet ihtiva etmekteydi. Padişahın tabii ölümü durumunda, süreçte tıbbi bir hata veya ihmal bulunabileceği varsayımıyla hekimbaşı azledilirken; tahttan indirilme (hal) gibi siyasi değişimlerde teknik uzmanlığına istinaden görevinde bırakılması, kurumun kendine has risk ve süreklilik dengesini yansıtmaktadır. Osmanlı toplumunda gerek kazancı gerekse sosyal statüsü bakımından seçkin bir meslek grubu olan hekimlik, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru saray içi odakların, özellikle Dârüssaâde ağalarının

[ii] Bunlardan II. Murad zamanında saraya hekim olarak alınan ve II. Mehmed'in hekimbaşısı olan Yakup Paşa (Jacobo) en bilinen örneklerden biridir. Yahudi hassa hekimlerinin sayısı XVI. ve XVII. yüzyıllarda çok yüksektir. XVIII. yüzyılda ise sayıları giderek azalacaktır.[4]

atama süreçleri üzerindeki nüfuzuyla liyakat aşınmasına maruz kalmıştır. Bu dönemde ehliyet prensibinden sapılarak yetersiz kişilerin makama getirilmesi, kurumun geleneksel niteliğinde bir dejenerasyona yol açmış olsa da hekimbaşılık, imparatorluğun son dönemlerine kadar devletin sağlık politikalarının merkezi figürü olmayı sürdürmüştür.[5,42] İlmiye sınıfına mensup olmaları sebebiyle özellikle hekimbaşılar Anadolu ve Rumeli kazaskerliğine kadar yükselebilir, ayrıca müderrislik ve kadılık gibi görevlere de tayin edilebilirlerdi. Has Odalılar'dan başlalâya tabi olan silahdar ağanın maiyetinde idiler ve XIX. yüzyıla kadar Topkapı Sarayı'nın "başlalâ kulesi" denilen ve hekimbaşı dairesi veya eczahane olarak kullanılan yerde otururlardı.[5] Hekimbaşılık kurumunun Osmanli Devletinde ne zaman kurulduğuna dair değişik tarihlendirmeler bulunmakla bereber[6] 1836 tarihine kadar bütün imparatorluktaki hekim cerrah ve kahhâllerin en üst amiri olduğu, bunların tayin ve azillerinde etkili olduğu söylenebilir.[7]

Amaç Bu çalışma Osmanlı Devleti'nin XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki askeri seferlerinde görev alan askeri personeline sunduğu sağlık hizmetlerinin niteliği hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır. Ateşli silah teknolojisinin bu yüzyıllardaki gelişimi, askeri seferlere katılan askerler üzerinde daha önceki yüzyıllarda hiç görülmediği kadar yüksek düzeyde yıkıcı etkilerde bulunmaya başlamıştır. Tüm ordularda kayıpların artmaya başlaması, savaşlarda yaralanmış askerlerin aldıkları sağlık hizmetinin de önem kazanmaya başlamasını doğurmuştur. Cerrah, hekim, hastabakıcı gibi sağlık personelinin nitelik ve nicelikleri ordularda önem kazanmaya başlamış, her bir devlet, bu alanda yeterli sayıda sağlık personelini ordusunda bulundurmaya özen göstermeye başlamıştır. Çalışma önemli ölçüde çeşitli belge ve defterlerin oluşturduğu Osmanlı arşiv malzemesine dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin sağlık alanında tutmuş olduğu kayıtlardan yola çıkarak askeri seferlerdeki sağlık hizmetinin sınırları ve niteliğini belirlemeye çalışıldı. Konumuzla ilgili bu belge ve defterler Osmanlı Arşivi içinden tespit edilmiş, transkript edilmiş ve yorumlanmıştır. Bunun yanı sıra konuyla ilgili daha önceden yayımlanmış eserlerden de yararlanılmış tüm bu malzeme çalışmanın sonundaki kaynakça kısmında gösterilmiştir.

Gereç ve Yöntem

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin klasik döneminden modernleşme evresine kadar olan süreçte, özellikle XVIII. yüzyıl odağında ordu içindeki sağlık organizasyonunu ve işleyişini incelemeyi amaçlayan nitel bir araştırmadır. Çalışma, tarihsel araştırma yöntemine dayalı olarak yapılandırılmıştır. Araştırmanın temel veri setini, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) bünyesinde bulunan ve doğrudan dönemin sağlık bürokrasisini yansıtan (Cevdet Sıhhiye, Cevdet Askeriye, İbnülemin Sıhhiye gibi tasnifler ile Mühimme ve Maliye Defter serileri) birincil kaynaklar oluşturmaktadır. Elde edilen belgeler, betimsel analiz ve doküman analizi yöntemleriyle tasnif edilmiştir.

Bulgular ve Tartışma

1. Tababet Konusunda Çalışmanın Avantajları/Dezavantajları ve Liyakatın Önemi

Osmanlı'da hekimlik uzun yıllar usta-çırak ilişkisi ile öğrenilen, hazırlanan ilaç ve merhem tariflerinin ustaları tarafından tabib ve cerrah adaylarına aktarıldığı bir meslek halinde gelişimini sağlamıştır. Daha çok tahminlere, içgüdülere ve geleneklere dayanan, kısmen de bir takım ilaç denemelerine, reçete keşiflerine izin verilen bir alan olduğu için belki de dönemin bilime ve bilgiye meraklı kişilerini kendisine çeken bir meslek olmalıdır. Hekimlik aynı zamanda maddi açıdan iyi bir kazancı olan ve toplumda statü göstergesi sayılan saygın mesleklerden biriydi. Ancak başkent İstanbul'da yapılan hekimlik ile uçlarda, sınır bölgelerinde ve elbette seferlerde özellikle askeri personelin sağlık ihtiyaçlarına cevap vermek amacıyla yapılan hekimlik

arasında büyük farklılıklar vardı. Bir bölgenin ya da kalenin düşman eline geçmesi orada tabiblik hizmet olan kişilerin-eğer canlarını düşmandan kurtarabilmişlerse-işsiz kalmalarına yol açıyordu. 19 Safer 1136/18 Kasım 1723 tarihli bir arz'da yahudi bir tabib olan Yakov, serhad kalelerinden Temeşvar ve Belgrad kalelerinde ihtiyacı olan hastalara yardımcı olmak şartıyla yevmi 141 akçe vazifeye mutasarrıf iken bu kalelerin küffârın eline düşmesi nedeniyle vazifesini yapamadığını, maddi durumunun kötü olduğunu, halen Vidin kalesinde bulunduğunu, inayet ve merhamet gösterilirse bu kalede hekimlik yapmak istediğini belirtmekteydi. Kendisinin Temeşvar ve Belgrad'ta mîrî hekimbaşılık yapmış olduğu bilgisi belgedeki bir derkenardan anlaşılmaktadır.[8]

Pek çok belgede tabiblik, cerrahlık, kahhallik gibi görevlere getirilmede aranan şartlar arasında erbâb-ı istihkâk ve maharet kelimeleri çokça geçmektedir. Bu da bu mesleğe verilen öneme işaret etmektedir. 11 Rebiülevvel 1171/23 Kasım 1757 tarihinde İstanbul'da Haseki Sultan darüşşifası vakfından almak üzere günde altı akçe yevmiye ile cerrah-ı evvel olan Seyyid Mehmed bin Seyyid İbrahim fevt olduğundan yerine erbâb-ı istihkâktan büyük oğlu Seyyid Mehmed Emin, müstehâk olduğundan getirilmişti. Vakıf mütevellisi değişiklik gerektiren durumu vakıf nazırı bâbüssaâde ağası Mehmed Ağa'ya arz etmiş o da padişaha bildirmişti.[9] 11 Muharrem 1171/25 Eylül 1757 tarihinde günlük 20 akçe vazife ile serkahhâlân-ı hassa olan Süleyman Efendi'nin yerine bu işi yapabilecek yetenek ve bilgisi olan Halebli Mehmed Efendi getirilmişti.[10] 19 Zilhicce 1176/1 Temmuz 1763'de Enderunda boş durumda bulunan çıkıkçılığa *çıkıkçılık bilgisinde mahâreti* haber olunan ve bu işi yapabilecek yetenek ve bilgiye sahip Mehmed Halife getirilmişti.[11] 4 Rebiülahir 1179/20 Eylül 1765 tarihinde ise cerrah taifesinden Yorgi veledi Papa İstrati adlı zımmî fıtık ve cerahat bilimine mahareti olup bu konuda yeterli düzeyde bilgi ve pratiği olması nedeniyle İstanbul'da bir fıtıkçı muayenehanesi açmak için gerekli beratı alabilmişti.[12] Öte yandan sürekli seferlerde görev almak sağlık alanında çalışanların gelirlerini arttıran bir etkendir. Bu katılımlar arttıkça doğal olarak tababet ehlinin bilgi, görgü ve mesleki tecrübesi artmaktadır. Bunlar da uygulanan tedavilerin başarı yüzdesini arttıran etkenlerdir. 13 Ramazan 1150/4 Ocak 1738'de günde sekiz akçe yevmiye ile hassa tabibi olan Halebli Mustafa Efendi iki seneden beri düzenlenen seferlerde ordu-yı hümâyûn hekimbaşılığı görevinde yer almakla, bu kez yeniden aynı göreve getirilmiş, eskiden beri hassa tabiblerine Osmanlı ordusu ile birlikte sefer hizmetinde bulunmaları nedeniyle maaş artışı verilmesi kanun olduğundan, kendisine 13 akçe maaş zammı verilmesi uygun görülmüştü[iii].

Bu faaliyet alanı gerçekten de Osmanlı toplumunda önemli bir yere sahiptir. Özellikle gayrimüslim Osmanlı bireyleri tarafından sıklıkla talep edilen, icra edilmek istenilen bir meslekti. Gayrimüslim hekimler bu mesleği yaptıkları için pek çok ayrıcalığa kavuşmaktaydılar. Örneğin 29 Muharrem 1143/14 Ağustos 1730'da Musa, Nesim ve Yahmi Yasi adlı yahudiler İstanbul'da saraya bir arz-ı hal vermişlerdi. Buna göre kendileri Levi adlı yahudinin evladları olan İsak ve İlya adlı yahudilerin oğullarıydılar. Hem dedeleri hem de babaları etibbâ-i hassa zümresine mensuplardı. Babaları ve dedeleri bu görevlerini yaparlarken cizye ve âvarız gibi vergilerden muaf idiler. Belgenin verildiği tarihte ölmüş olan bu akrabalarına tanınan ayrıcalıklardan kendilerinin de yararlanmalarına ellerine verilecek birer muafiyet beratı ile izin verilmesini istiyorlardı. Tabib oldukları anlaşılan bu kişilerin durumları incelenmiş, dedeleri Levi'ye ait bazı kayıtlar hazine-i âmîrede saklanan maden mukataası defterlerinde bulunmuştu. Bu kayıtlara göre İlya veledi Levi yahudi Edirne'de vaki hasbahçe'de olan bostancıların ve Topkapı Sarayı'nda olan sair hademenin hastalık ve marazlarını ücretsiz olarak tedavi ve

[iii] BOA Cevdet Sıhhiye 9-412. Bu belgenin derkenarında 1128 tarihindeki sefer-i hümâyûn esnasında ordu hekimbaşısı olan Hüsamzade Mehmed Efendiye bu hizmeti karşılığında Defterdar-ı evvel El-Hac Mehmed Paşa ilamıyla 13 akçe terakki tevcih olunduğu ruznamede mukayyed olup, lakin muayyen kanunları bulunmamıştır kaydı bulunmaktadır.[13]

bunlar için ilaç hazırlamaktaydı. Bu hizmeti karşılığında kendisine cizye, âvarız, tekâlif-i örfiyye ve şakka'dan, kazma, kürek, kul, cariye, masdariye vergilerinden muafiyet tanınıyor yine kendisi için küpte yaptığı şıraya ve sebze yetiştirmesine izin veriliyor, ordu-yı hümâyûn, aylık, haftalık ve rûz-ı hızır akçelerinden, kapı resminden ve dolu hakkı gibi adlarla anılan ödemelerden muaf tutuluyor, subaşı, asesbaşı, muhtesip, acemi oğlanı ve diğer ehl-i örf taifesinin kendisini ya da hizmetkârlarını rencide etmeleri önleniyordu. Ayrıca kendi giysilerine, kırmızı renkli ve samur kalpağına, sarı meşin papuçlarına semerli beygirine ve hizmetkârlarına kimse müdahale etmeyecekti. Bu ayrıcalıklardan İsak veledi Levi adlı oğlu da aynı şekilde yararlanmış, arz-ı hal sahibi olan Musa, Nesim ve Yahni Yasi'ye de aynı şartlarla sözkonusu ayrıcalıklar tanınmıştı. Öyleki bu tabibler yollarda bir tehlikeyle karşılaştıklarında kılık da değiştirebilecekler ve bu duruma ehl-i örf ve diğer kimse müdahale etmeyecekti.[14]

Öyle ki hekimliğin getirdiği bu saygınlık ve maddi güç bazı kişilerin izinsiz olarak tedavi amaçlı mekânlar açmalarını doğurmuştur. 11 Receb 1181/3 Aralık 1767'de izinsiz olarak bir tabib dükkânı açan bir zımmî ve halifesi olan yahudiyi sürgün olarak Bozcaada'ya götürmekle görevlendirilmiş dergâh-ı âlî çavuşbaşılarından bir görevli, harcırah isteğiyle bir arz vermişti (belgede tabib dükkânı ifadesi geçmektedir).[15]

Bazen bu meslekte kalabilmek için başkalarıyla rekabet halinde olmak gerekebiliyordu. 29 Cemaziyelevvel 1181/23 Ekim 1767 tarihli bir arz-ı halde belirttiği üzere; Bender ve Özi kalelerinde 40-50 seneden beri cerrah esnafından olan ve yeniçeri zümresine mensup Cerrah Veli'nin başına böyle bir olay gelmişti. Kendisi bu süre zarfında Bender ve Özi kaleleri sınırlarında gerçekleşen seferlerin pek çoğuna katılmış, yaralı gazilerin bakım ve tedavisi ile uğraşmış, pek çok yeniçeri, cebeci ve sair ocaklıyı tedavi etmiş bu hizmetleri karşılığında da Serasker ve Bender muhafızı olan vezirlerin ve kadıların verdiği bilgi ve olurlar ile Bender kalesindeki bütün cerrah ve berberlere baş usta olmuştu. Cerrah Veli bu kadar hizmeti karşılığında eriştiği bu makama dışarıdan herhangi bir müdahalenin yapılmaması gerekirken, cerrahlık ilminden haberi olmayan Berber Hacı Süleyman adlı bir kişinin, bazı kimselerden de kuvvet alarak ustabaşılığı ele geçirdiğinden şikâyet etmekteydi. Bu göreve tekrar atanmasını rica etmekte, durumunu ve ehliyetini tüm ocağın ve diğer bilgili ve tecrübeli kişilerin de onaylayacağını bildirmektedir. Merkezi yönetim bu arz üzerine eğer durum anlatıldığı gibiyse Bender cerrah ve berberleri ustabaşılığının kendisine geri tevdi ve görevine kimsenin karışmamasına dair bir hüküm yazılmasını kararlaştırmıştı.[16]

2. Osmanlı'da Askeri Seferlerdeki Sağlık Çalışanları

Askeri personel için seferlerde görevlendirilen hekimler bambaşka bir dünyanın neferleri idiler. Bulundukları askeri ortam çok farklı kuralları olan bir dünya idi. Burada Osmanlı ordusunun tabib, cerrah ve kahhâl gibi sağlık personelini nasıl istihdam ettiğine bakmak gerekiyor. Devlet, büyük ölçüde usta-çırak ilişkisi ile sıklıkla da babadan oğula geçen bir silsile ile aile içinde eğitim alan bu sağlık personelini farklı kaynaklardan farklı usullerle toplayıp orduda, seferlerde istihdâm edebiliyordu. Bu kaynaklardan ilki Topkapı Sarayı'nda hekimbaşı yönetiminde yine büyük ölçüde usta-çırak ilişkisi ile veya babadan öğrenerek yetişen, ulufe alan hekim, cerrah ve kahhâller, ikincisi ise ellerinde bir çalışma izni demek olan padişah beratı ile özellikle halka sağlık hizmeti sunan aynı eğitim ile yetişmiş ve aynı adlarla anılan görevliler zümresi idi. Bir hekim, cerrah ya da kahhâl adayının önünde temelde iki yol bulunmaktaydı: başkentte veya büyük garnizonların ve nüfusun yaşadığı şehirlerde ya askeri doktor olarak ulufe ile devletin emrinde ki bu çalışılacak mekân saray, kale ya da çoğunlukla vakıflarca desteklenen darüşşifalar demekti, ya da elinde bir padişah beratı ile kendi dükkanında ve daha çok halka yönelik çalışmak. Saray, kale ya da darüşşifalarda görev alan hekimlerin orduda, seferlerde görevlendirilmeleri bir padişah emri ile gerçekleşirdi. Seçilen sağlık görevlilerine görev alacakları yer belirtilir

ve yolculukları boyunca kendilerine gereken harcırahları ödenirdi. Örneğin 26 Rebiülahir 1084/10 Ağustos 1673 tarihli bir belgede ordu-yı hümâyûnda bulunan cerrahlara Nüzul emini tarafından her gün için 2'şer kile arpa verecekti.[17]

25 Muharrem 1152/4 Mayıs 1739'da Bender canibinde Payas kalesinde görevlendirilen üç nefer cerrah alışıldık üzere harcırah ve tayinatlarını almak için istekte bulunmuşlar, her birine 50'şer kuruş harcırah ve ikamet yerlerine varıncaya kadar defterdar vekili yedinden günlük birer çift ekmek ve yarım vukiyye[iv] et verilmesi uygun görülmüştü.[19]

Sefer için görevlendirilen cerrahbaşı ve cerrahlara verilecek tayın miktarı değişmektedir. Burada cerrahbaşı, cerrahlara göre daha fazla miktarda tayın almaktadır. Örneğin 29 Zilkade 1139/18 Temmuz 1727 tarihindeki sefer için görevlendirilen cerrahbaşı İsmail Ağa'ya, sekiz çift ekmek ve iki kıyye let verilirken aynı seferde görevlendirilen üç cerraha, 12 çift ekmek ve üç kıyye et verilmesi uygun görülmüştü.[20] Bu hiyerarşik durum farklı tarihli belgelerde hep korunmuştur. 5 Şevval 1182/12 Şubat 1769'da dergâh-ı âlî yeniçeri ağa kapısında on beş seneden beri hizmet ettiğini belirten ser-cerrah Seyyid Ebubekir Halife yanında beş nefer halifesi ile sefere hazır ve amade olduğunu bildirmiş, kendisine gereken sefer mühimmatlarının edası için bir arzuhal sunmuştu. Buna göre kendi masrafları için 50000, yanındaki beş nefer cerrrahın herbiri için 6000 toplamda 80000 akçelik bir meblağ talep etmişti. Kendisi için 10 çift ekmek, iki kıyye et, iki kıyye arpa, yanındaki cerrahlar için beş çift ekmek, dört kıyye et ve dört kıyye arpa verilecekti. Ayrıca cebehâne-i âmîreden çadır direkleri ile birlikte iki çadır ve iki hayme ile Osmanlı'da sefer için yük hayvanlarını tedarik eden baş mekkari'den 20 adet at talep etmişti.[21] Görüldüğü gibi hassa tabibleri zümresine dahil olan sağlık personelinin bütün ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmaktaydı.

Orducu olarak görevli esnaf arasında sağlık personeline en yakın hizmet grubu şüphesiz aktarlardı. Aktarlar askerler için sadece güzel kokular hazırlamazlar, özellikle ilaçların hazırlanmasında gereken bitki ve otların tedarikinde, bunlardan yapılacak eczanın hazırlanmasında tabib, cerrah ve kahhâllere yardımcı olurlardı. Hemen hemen bütün seferlerde aktar esnafı yer almaktaydı. Örneğin 1127/1715, 1130/1717-18 ve 1183/1769-70, 1184/1770-71 tarihlerindeki Osmanlı seferlerinde aktar esnafı İstanbul'dan dört, Bursa ve Edirne'den ikişer hayme ile seferlere katılmışlardı.[22-26] Yine berber ve hamamcı loncalarına mensup ustalar sağlık alanında hizmet üreten diğer iş kollarındandı. Özellikle berberlerin sadece saç ve sakal kesimi değil, diş çekimi gibi sağlıkla ilgili işlemler yaptıkları bilinmektedir.[44] Orducularla ilgili tutulan bu listeler içinde cerrah ve kahhâllere yönelik kayıtlar bulunmamaktadır. Bunun nedeni orducuların orducubaşı maiyyetinde, cerrah ve kahhâllerin ise cerrahbaşı maiyyetinde hizmet görmeleri olsa gerek. Her iki grup da hizmet üreten zümreler olmalarına ragmen farklı farklı idarecilerin yönetiminde idiler.

Seferlerde sadece hassa cerrahlar görev almazlardı. İhiyaç duyulduğunda serbest çalışan hekimler de diğer lonca mensubu orducular gibi hizmetlerine çok ihtiyaç duyulan sefer zamanlarında, âvarız uygulaması kapsamında sefer süresince istihdâm edilirlerdi.[28] Önceleri Anadolu ve Rumeli'nin pek çok şehrinden orducu yükümlülüğü için ustalar talep edilirken XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bu hizmet için sadece İstanbul, Edirne ve Bursa lonca mensupları istenir olmuştur. Diğer şehirlerdeki loncaların bu hizmet yükümlülüğü nakde dönüştürülmüştür. Nakit olarak talep edilen bu vergide esnafın ödediği kalemleri; pazara gelen mallardan ödedikleri baçlar, han sahipleri ve kiracılarının ticari eşyalarından alınan her türlü resimler, dükkân kiraları ve bu grupların kendi aralarından çıkardıkları orducuların aynî ya da nakdî ödedikleri orduculuk hizmeti ya da

[iv] Vukiyye, kıyye ya da okka. Osmanlı ağırlık birimi. bir okka= 1282,945 gr.[18]

ordu akçesi oluşturmaktadır.[27] Osmanlı esnafının seferlerde yerine getirdikleri orduculuk hizmeti, sağlık alanında çalışan kişilerin de bir nev'i esnaf sayılması nedeniyle bu gruba mensup kişilere de tevdi edilmekteydi. Para ödemek yerine hizmet edilerek ödenen ve olağanüstü durumlarda devlet tarafından talep edilen âvarız vergisi kapsamında askerin pek çok ihtiyacını kurulan ordu pazarlarında yerine getirmeye çalışan bu hırfet ehlinin arasında sağlıkla ilgili hizmetleri sunan tabib, cerrah ve kahhâller de bulunmaktaydı.

3. Tabiblerin Seferlerde İhtiyaç Duyduğu Malzemeler

Bu malzemelerin başında elbette yaralıların tedavi edilmesinde kullanılan ilaçları hazırlamak için gerekli malzemeler gelmektedir. XVIII. yüzyılda seferlerdeki Osmanlı hekimlerinin kullandığı malzemeler arasında en çok şem-ı asel (bal mumu), üdü'l-kahr (yara otu), revgân-ı zeyt (zeytin yağı), revgân-ı hatm (hatmi yağı), revgân-ı tok (koyu yağ), sülügen (sülük), tatlı sakız (damla sakızı), çam sakızı, göğez sakızı (yaban eriği sakızı), arak (rakı-alkol), boza mayası, zürur (tıbbi toz ilaç), çinkar (havaciva otu), umalimu (özel karışım), karınca kanı (formic asit) ve damlası, kafuru (ağrı kesici bir madde), katran ve zift[v], gök katran, şap ve kağıd-ı hindî (hindi kağıdı) bulunmaktadır.[29,6] Aslında hasta ve yararlıları sağaltmak için gereken ilaç ve merhemlerin imalinde ya da yapılan tedavilerde bu malzemeler dışında daha pek çok malzeme Osmanlı hekimlerinin çalışmalarında kullanılmakta ve resmi kayıtlarda yer almaktadır. Örneğin 1 Rebiülahir 1126/16 Nisan 1714 tarihli bir defterde pek çok ürün ve eldeki dirhem cinsinden miktarları kaydedilmişti[vi].

Bu türden malzemenin elde bulunmadığı zamanlarda mübayaa yoluyla dışarıdan, Osmanlı piyasasından alımlar yapılmaktadır. Örneğin 16 Ramazan 1089/1 Kasım 1678 tarihinde Çehrin kalesi muhasarası sırasında yararlanan askerlerin tedavisinde kullanılmak üzere 58272 akçelik bir malzeme alımı yapılmıştır. Alınan malzemeler arasında kara çalı, saman, keten demeti, dakik, penbe, şem'-i asel, asel, sirke, revgan, çiriş, yumurta ve müslih bulunmaktadır.[31] Ayrıca yaralı askerlerin tedavileri için sıklıkla hazine-i âmîreden yüklü miktarda para ödemeleri yapıldığı görülmektedir[vii]

Seferde bulunulduğu sırada sağlık çalışanlarının ihtiyaç duyduğu malzemeyi temin eden kişi ordupazarbaşısıdır. 23 Muharrem 1107/3 Eylül 1695 ile 13 Safer 1107/23 Eylül 1695 tarihleri arasında pazarbaşına cerrahlara gerekli olan çeşitli miktarlarda bal, sirke, tuz, pamuk ve yumurta için dört farklı talep yazılmıştır[viii], 11 Rebiülahir 1186/12 Temmuz 1772'de Topçu ocağı cerrahı Molla Ali'nin verdiği arzda, yaralıların tedavi edilmeleri için istediği malzemeler şunlardı: mumya, kafuru, çiriş, şap, mürrusafi, zağfiran, balmumu, çam sakızı, günlük, isfidac, mastaki, sünger, katran, Kıbrıs zamkı, mürdesenk, frenk sicimi, garrar, astar, keten, revgân-ı zeyt, acem sakızı, sandal, şirugân, karavend, tencere ve kasni.[34] Yine 12 Rebiülevvel

[v] Bu iki malzeme muhtemelen ateşte kızdırılarak kanayan yere uygulanıyor, açık yaralardaki yoğun kanamayı durdurmak için kullanılıyordu.[45] Bu sayfadaki görsel bir savaş yarası olmamakla beraber benzer bir yaralanmanın nasıl tedavi edildiğine dair Fas Sultanlığında geçen bir olayı göstermekte olup çalışmamızın ekler kısmında verilmiştir.

[vi] BOA D.M.TIP.d.37329. Bu defterde toplam 22750 dirhemlik ecza malzemesi kaydedilmiştir. Kaydedilen ürünler çoğunlukla sinameki, çörek otu, anason, kimyon, mumya özü, islibend, çam sakızı, haşhaş, zağfiran, sumak, kısır kimyonu, udü'l-kahr, sarı kozalağı, peygamber ağacı, kafur, susam, ceviz-i hindî, koyun otu, gül kurusu, papatya, karpuz çekirdeği, kavun çekirdeği, hıyar çekirdeği, kabak çekirdeği, sündek, mersin yaprağı, hatmi yağı, topalak, terebent, deve dikeni, çinkar, benefşe kökü, hardal, ak günlük, kara günlük, meyan balı, meyan kökü, mazı, üstübeç, kişkiş, keten yağı, enginar kökü, sünbül, sünbül-i hindî, göztaşı, kakule, gelincik, havlıcan, kırmız, afyon, esrar, nişadır, altınotu, sultan otu, nilüfer kurusu, balta otu, ebegümeci gibi bitkisel ürünler olup aralarında tebeşir-i hindî, tutkal, yapışkan, şap, kağıd-i hindî gibi kimyasal maddeler de bulunmaktadır.[30]

[vii] 2 Receb 1074/30 Ocak 1664 tarihinde Uyvar Kalesi muharebesinde yararlanan askerlerin tedavileri için 10000 akçelik bir harcamanın yapıldığına dair bir makbuz bulunmaktadır.[32]

[viii] Sözkonusu istekler II. Mustafa'nın Avusturya üzerine sefere çıktığı ve 25 Eylül 1695 tarihindeki yapılan Lugos muharebesi öncesindeki tarihlere aittir.[33]

1187/3 Haziran 1773 tarihinde ordu-yı hümâyûn ser-cerrahı Hüseyin arzıyla cebehâne-ı âmîre'de yaralıların tedavisinde kullanılmak üzere hazırlanacak merhem ve ecza için gerekli pek çok ürünün bulunmadığı anlaşılmış ve bunların mübayaa yoluyla satın alınması için izin istenmişti. İstanen malzemeler arasında mürdeseng, udü'l-kahr, civa, sülügen, zürur, çenger, çiriş, şem, arak, kağıd-ı hindî, tatlı sakız, tok yağı, ak günlük, göğez sakızı, dişi zift, hatm yağı ve umalimu gibi malzemeler bulunmaktaydı.[35] Malzemelerin mikrtarı konusu da dikkat çekicidir. Pansuman için alınan garrar, astar ve keten dışındaki malzemelerden özellikle bitkisel olanlarının miktarları fazla değildir. Bu da cerrahların bu tür malzemenin belirli bir raf ömrü olduğunu bildiklerini ve bu yüzden bu kalemleri az miktarlarda temin ettiklerini düşündürtmektedir. Büyük bir ihtimalle bu malzemeler azaldığı ya da bittiklerinde yeniden satın alınmaktaydı. Ancak bazılarının farklı coğrafyalarda yetişmedikleri düşünüldüğünde her zaman bütün kalemlerin temin edilmesinde sıkıntı yaşanması olasıdır. Belki de Osmanlı sağlık çalışanları seferlerde, her zaman kolaylıkla temin edebilecekleri, her yerden kolaylıkla satın alınabilecek bazı temel bakım ve tedaviye yarayan temel malzemeleri yanlarında bulundurmayı tercih etmekteydiler. Belgelerde bazı malzemenin sıklıkla geçmesi belki de bu yüzdendi.

Cerrah ve kahhâllerin hastaları için yaptıkları ameliyatlarda kullandıkları araç gereçler konusunda maalesef herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisindeki Nil Sarı'nın yazmış olduğu "cerrahlık" maddesinde yazar tarafından Ortaçağ Avrupası'nda ve İslâm dünyasındaki cerrahların kullandığı aletlere dair bazı minyatürler neşredilmiştir.[36] Evliyâ Çelebi, İstanbul'a ayırmış olduğu Seyahatnâmesi'nin birinci cildinde; cerrah esnafının İstanbul'da 400 dükkanları bulunduğunu, 700 kişi olduklarını ve İstanbul'da 400 cerrah dükkânı bulunduğunu yazmaktadır. Evliyâ Çelebi eserinde cerrahların püs-silah halde esnaf alaylarına katıldıklarını, tahtırevanlar üzerinde diş çıkarmaya yarayan kerpeten, mengene, küskü, testere, eğe vb. çeşitli cerrahî aletler dizip dükkanlarını zeyn ederek, bazı adamların kollarını, başlarını, ayaklarını tedavi eder şeklinde gösteri yaptıklarını belirtmektedir.[37] Özellikle savaş yaralarının tedavi edilmesi özel bir ihtisaslaşma gerektiğinden bu türden aletlerin seferlerde de yine cerrahlar tarafından kullanıldığı açıktır. Evliyâ Çelebi eserinde İstanbul'daki kahhâller hakkında da bilgi verir. Bunların 40 dükkanda 80 nefer olduklarını, esnaf alayında tahterevanlar üzerindeki dükkânlarını libâs-ı fahireler ile zeyn edip içlerinde göz ilacı bulunan kutularını, millerini ve göz tedavisinde kullandıkları diğer aletleri göstererek ve bunlarla bazı alil adamları tedavi ederek geçtiklerini belirtir.[37] İncelediğimiz dönemlerde yapılan savaşlarda cerrahi teknikler genellikle kaba amputasyonları (yaralı uzvu kesme) ve kurşun, şarapnel gibi yabancı cisimleri çıkarmak için yaraların acı verici şekilde deşilmesini içermekteydi. Bu işlemleri gerçekleştirmeye yarayan tıbbi araç gereç Osmanlı cerrahlarınca da kullanılmaktaydı. Dezenfekte edilmemiş eller ve araç gereçle yapılan ameliyatlar sonrası ortaya çıkan enfeksiyonlar nedeniyle pek çok can kaybı da yaşanmış olmalıdır. Bakteriyoloji ve kan zehirlenmesinin ne olduğunun bilinmediği bir çağda bu kayıplar normal karşılanmakta ve savaşların bir sonucu olarak görülmekteydi. Cerrahlar seferlerde yanlarında sadece ecza malzemesi yapmaya yarayan malzeme ile değil farklı farklı ihtiyaçlarını karşılayabilecek malzemeyi de bulundurmaktaydılar. 3 Rebiülevvel 1188/14 Mayıs 1774'te ser-cerrahîn Hüseyin, seferde kendisi ve 25 nefer cerrah için çeşitli miktarlarda çerge, mutfak çadırı, kilim, musluk, kova, saka semeri, saka giyeceği, balta, kazma, kürek, garar, torba, urgan, kınnab, oturtma ve fener talep etmişti.[38] Ayrıca kirpas ve keten de yaraların sarılmasında kullanıldıklarından çokça talep edilen malzemeler arasındadır.[39]

Modern zamanlardan önceki ordular arasında yapılan savaşlarda genel ölüm oranı, daha sonraki dönemlerin yıkıcı kitle seferberliklerinde olduğu gibi savaş meydanlarındaki zayiatla yakından ilgili değildir. Yorgunluk, kötü hava koşullarına maruz kalma, kötü beslenmeden, kirli su tüketiminden gelen hastalıkların neden olduğu asker kayıpları savaşlardaki asker kayıplarından daha fazla idi. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Doğu komşuları

üzerine yapmış oldukları seferler çok çetin geçmekteydi.[40] Bütün bunların yanında Osmanlı ordusunda gerek intikal, gerekse kuşatma ve savaşlar esnasında zaman zaman görülen salgın hastalıklar ordudaki sağlık personelini uğraştıran en büyük sorunlardan biri olarak görünmektedir. Veba, kolera, dizanteri, ishal, tifo, kızamık ve çiçek gibi hastalıkların neden olduğu salgınlar zamanın ordularına silahlardan daha fazla zarar vermektedir.[41] Bu konuda diğer devletlerin ordularında olduğu gibi ne yazıkki dönemin sağlık bilgisi ile pek bir şey yapılamamakta ancak salgının bitmesi beklenmektedir.

Sonuç

XVIII. yüzyıldaki Osmanlı seferleri değişen savaş koşulları ve ilerleyen/gelişen savaş endüstrisi nedeniyle büyük kayıplarla sonuçlanmaya başlamıştır. Avusturya ve Rusya gibi güçlü ordulara ve ateşli silahlara sahip rakip devletler karşısında yine bu yüzyılda Osmanlı Devleti büyük mağlubiyetler yaşamaya başlayacaktır. Bu durumu tersine çevirmeye çalışan Osmanlı devlet adamları başta askerlik alanında olmak üzere pek çok reformu hayata geçirmeye çalışacaklardır. Silah teknolojisi ve yeni muharip kuvvetler ihdas etmeye yönelik olan bu çabaların yansımaları ne yazık ki tababet alanında karşımıza çıkmayacaktır. Bu alandaki iyileştirme çabalarını görebilmek için XIX. yüzyılın ilk yarısını beklemek gerekecek, II. Mahmud döneminde yapılacak reformlar tıp alanını da içine alacak ve başta Mekteb-i Tıbbiye olmak üzere pek çok okul ve hukuki düzenleme ile bu alandaki eksiklikler giderilmeye çalışılacaktır. Şunu peşinen ifade etmekte fayda var. İncelediğimiz dönemlerdeki Osmanlı veya rakip devletlerin ordularındaki yaralı ve hasta askerlere sunulan sağlık hizmetleri arasında çok fark bulunmamaktadır. Hatta hijyen konusunda dönemin koşulları içerisinde Osmanlı revirleri diğer orduların revirlerine göre daha üstün sayılabilir. Özellikle XVII. yüzyıldaki Osmanlı seferlerini gözlemleyen bazı batılı seyyahlar Osmanlı ordugâhlarındaki temizlik, sessizlik ve disipline bizzat şahit olmuşlardır. 1699'daki Kandiye savaşında Osmanlı ordusu ile ilgili bazı gözlemlerde bulunan Fransız seyyah Guillatière ordugâhtaki sessizliğe dikkat çeker ve kendi koğuşunda iken sanki tenha bir yerde durumuş gibi hissettiğini söyler. Yine 1615 yılında İtalyan seyyah Pietro Della Valle Osmanlı ordugâhının sessizlik ve temizliğini över: *"Her yerde düzen hakimdi. Mükemmel bir sessizlik vardı. Münakaşa, çekişme hiç yoktu; bir kaba söz veya şiddet, saldırı ifadeli kötü bir hece işitemezsiniz. Bunun yanında ordugâhta çok mükemmel bir temizlik vardı. Çöp tenekeleri, çukurlar gibi burnu ve gözü rahatsız edecek hiçbir şey yoktu"*.[43] Yabancı gezginlerin belirtmiş oldukları bu düzenin Osmanlı askerlerinin aldıkları sağlık hizmetine de yansıdığını düşünmekteyim. Özellikle kapıkulları hassa cerrahlarının ordugâhtaki varlıkları, onları sağlık hizmeti almada şanslı birlikler haline getirmekteydi. Ayrıca savaşta yaralanan askerlere padişahın *merhem baha* adıyla 40-50 kuruş arasında bir para ihsan ettiği, ölen askerlerin ailelerine maaş bağlandığı, kapıkulu birliklerinden pek çok askerin aldıkları savaş yaraları yüzünden savaşamayacak hale gelmeleri üzerine ulufelerinin bir kısmını almaya devam etmek üzere emekli edildikleri bilinmektedir.

Meslek hayatları boyunca edindikleri bilgi ve tecrübe daha çok baktıkları tedaviye muhtaç hastalarla ilgili tecrübelere dayandığından meslektaşları ile aralarında fark yaratmak isteyen cerrah ve tabibler için askeri seferlere katılmak ve burada yaralı asker bakımı ve tedavisi konusunda tecrübe kazanmak gelecekteki mesleki kariyerleri için çok önemliydi. Yine bu alanda görev yapacak kişiler hem devlet içinden hem de serbest çalışan sağlık çalışanları arasından temin edilmekteydi. Sefer boyunca, savaş ve kale kuşatmaları esnasında veya dönüş yolunda hasta ve yaralı askerlere sağlık hizmeti veren bu personelin ihtiyaç duyduğu malzemeler de devlet tarafından sağlanmaktaydı. Osmanlı askeri personelinin özellikle XVIII. yüzyılda artan ateş gücü karşısında büyük kayıplara maruz kaldığı bilinmelidir. Savaşlara katılan askerler savaş yarası kaynaklı ölümler kadar veba, tifo, kolera gibi dönemin pandemik salgınlarına neden olan mikrobik hastalıklar sonucu ölümlere

de maruz kalmışlardır. Savaşın sıcak anlarında, Osmanlı ordusunda sağlık hizmeti veren personelin iş yükünün arttığı zamanlarda cepheden gelen yaralıların tedavisinde hızlı ve etkili çözümlere yoğunlaşmış olmaları şaşırtıcı olmamalıdır.

Bilgi

Çıkar çatışması bulunmamaktadır. Makalenin hazırlanmasında herhangi bir kişi ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

1. Özcan A. Osmanlı ordusunda sağlık hizmetlerine genel bir bakış. İçinde: Yılmaz C, Yılmaz N, editörler. Osmanlılarda Sağlık I. İstanbul: Biofarma; 2006. s. 99-109.
2. Sarı N. Osmanlılarda Tıphâne'nin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi. Türk Dünyası Araştırmaları. 1983;22:152-182.
3. Uludağ OŞ. Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi. Uzel İ, çeviren. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları; 1991.
4. Afyoncu E. Osmanlı Hekimbaşıları ve Hassa Hekimleri. İçinde: Yılmaz C, Yılmaz N, editörler. Osmanlılarda Sağlık I. İstanbul: Biofarma İlaç Sanayi ve Ticaret A.Ş.; 2006. s. 85-97.
5. Sarı N. Hekimbaşı. İçinde: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt 17. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları; 1998. s. 161-164.
6. Çağatay Ö. Osmanlı Ordusunda Sağlık Organizasyonun İşleyişi ve Orduda Kullanılan İlaçlar ile Sağladığı Faydalar (On Sekizinci Yüzyıl Örneği). Osmanlı Bilimi Araştırmaları. 2024;25(1):107-136.
7. Uzunçarşılı İH. Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları; 2014.
8. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Cevdet Sıhhiye 6-296.
9. BOA Cevdet Sıhhiye 13-629.
10. BOA Cevdet Sıhhiye 14-681.
11. BOA Cevdet Sıhhiye 2-94.
12. BOA Cevdet Sıhhiye 15-724.
13. BOA Cevdet Sıhhiye 9-412.
14. BOA Cevdet Sıhhiye 17-843.
15. BOA Cevdet Sıhhiye 2-65.
16. BOA Cevdet Sıhhiye 19-950.
17. BOA Ali Emirî SMMD IV 43-4887.
18. Kallek C. Okka. İçinde: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt 33. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları; 2007. s. 338-339.
19. BOA Cevdet Sıhhiye 10-459.
20. BOA Cevdet Sıhhiye 20-953
21. BOA Cevdet Sıhhiye 3-148
22. BOA MAD 3284, s.256
23. BOA D.MKF.d.28256
24. BOA Cevdet Askeriye 20
25. BOA Cevdet Askeriye 28126
26. BOA Kâmil Kepeci 382, s. 102-104
27. Akdağ M. Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi. 2. Baskı. İstanbul: Cem Yayınları; 1995.
28. Ergenç Ö. XVI. Yüzyıl'da Ankara ve Konya. Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları; 1995.
29. BOA Cevdet Sıhhiye 3-107
30. BOA D.M.TIP.d.37329
31. BOA İbnülemin Sıhhiye 1-50.
32. BOA İbnülemin Sıhhiye 1-35.
33. BOA İbnülemin Sıhhiye 2-147.
34. BOA Cevdet Sıhhiye 24-11181.
35. BOA Cevdet Sıhhiye, 12-571.
36. Sarı N. Cerrahlık. İçinde: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt 7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları; 1993. s. 423-424.
37. Evliyâ Çelebi. Seyahatnâme. Cilt 1. Gökyay OŞ, hazırlayan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları; 1996.
38. BOA Cevdet Sıhhiye 17-835.
39. BOA Cevdet Sıhhiye 3-107

40. Murphey R. Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700. Akad MT, çeviren. İstanbul: Homer Kitabevi; 2007.8 BOA Cevdet Sıhhiye 6-296.
41. Çağatay Ö. Osmanlı Ordusunda Salgın Hastalıklar ve Hastalıkların Sefer Organizasyonuna Yansımaları. Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi. 2025;(25):219-240.
42. Ergin ON. Türk Maarif Tarihi. Cilt 1. İstanbul: Eser Matbaası; 1977.
43. Üçel-Aybet G. Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530-1699). İstanbul: İletişim Yayınları; 2010.
44. Çelik B. Osmanlı Seferlerinde Orducu Esnafı. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 2018;(44):259-267.
45. Gelişim-Hachette Türk ve Dünya Tarihi Ansiklopedisi. Cilt 6. İstanbul: Gelişim Yayınları; 1985.